

Třetí republiku je možné interpretovat jako revoluci

S historikem Jakubem Rákosníkem o době, v níž Milada Horáková žila, o poměru sil mezi tehdejšími politickými hráči i otázce, proč ji nikdo nezachránil.

O justiční vraždě Milady Horákové je těžké nepřemýšlet jako o tragédii. Jejím předpokladem byl Únor 1948, kdy vládu nad Československem převzali komunisté. Relativně hladký průběh této události dodnes vzbuzuje údiv. Proč prezident Edvard Beneš nevystupoval razantněji vůči předsedovi vlády Klementu Gottwaldovi, když nejen jemu muselo být dávno zřejmé, jak nebezpečný Gottwald je? Prvním varováním mohlo být už to, jak nevybíravým způsobem se Gottwald v roce 1929 zmocnil KSČ.

Toto je jedna z otázek, která je kontroverzní lidsky i historiograficky. Dodnes k ní existuje vícero konkurenčních interpretací a mezi historiky v této věci není shoda. Když se podíváme do 30. let 20. století, Beneš ke komunistům zvláště vstřícný nebyl. K dočasnému a ryze pragmatickému sblížení dojde v roce 1935, protože Benešovo prezidentské nástupnictví po Masarykovi nebylo nepochybné a on potřeboval spojence proti kandidátovi pravice. Toto je ovšem jen krátká epizoda – a čeští komunisté jsou za ni dokonce pokáráni z Moskvy. K bližší spolupráci Beneše a KSČ nedochází. Benešovu působení ve 30. letech bývá některými odborníky vyčítáno, že byl vůči Sovětskému svazu zbytečně vstřícný, což je výtku, která se vlastně vztahuje v principu na celou vládní politiku 30. let a já s ní souhlasím. Můžeme jen spekulovat, nakolik to mělo z Benešovy strany reálpolitické motivy a nakolik v tom hrála roli jeho vlastní ideová inklinace, která byla levicová, byť rozhodně ne bolševická... To nechme stranou. Československá reprezentace 30. let – a Beneš konkrétně – opravdu byl ke

stalinskému Rusku vstřícný, někdy až zbytečně.

Jak se situace změnila během druhé světové války?

Radikálně, a během tohoto období bych měl tendenci se prezidenta trochu zastávat. Někdy se nám při pohledu zpátky může zdát, že byl ke Stalinovi příliš důvěřivý a vstřícný, ostatně často se cituje tvrzení z pamětí Petra Zenkla, čelného představitele národních socialistů, o tom, jak si mu v září 1947 Beneš stěžoval, že ho Stalin podvedl a podvedli ho i domácí komunisté. V kontextu skutečnosti, že Beneš byl vysoce pragmatický realpolitik, tohle tvrzení vůbec nesedí. Neumíme se s ním příliš vyrovnat, protože Beneš bral zahraniční politiku přísně vědecky a nějaké „podvedl – nepodvedl“ do jeho jazyka vůbec nepatřilo. Nicméně zdroj tohoto výroku je natolik důvěryhodný, že ho stěží lze podezírat, že by si ho vymyslel.

A je něco, co by se mu v tomto období naopak vyčítat dalo?

Často mu bývá vytýkána Československo-sovětská smlouva o vzájemné pomoci z roku 1943, protože podle některých otevírá cestu Československa do sovětského područí. Nicméně na otázky typu „co by bylo, kdyby“ se těžko odpovídá. I tady bych se ho spíše zastal, podle mě to od něj byl pragmatický tah. Pro Stalina by nebylo těžké vytvořit druhou vládu ovládanou komunisty proti oficiální exilové vládě, kdyby Beneš zastával důslednější politiku jako třeba tehdejší polská politická reprezentace, kde Sověti pak tento scénář použili. Ovšem Poláci měli víc důvodů se Stalinem nespolupracovat než Čechoslováci, a proto jsou srozumitelné i jejich zásadovější postoje.

Jak se vztah Beneše a opozice vůči komunistům proměnil ve třetí republice, čili mezi lety 1945 až 1948?

Tady samozřejmě můžeme demokratické opozici vyčítat příliš velké ústupky komunistům, ale oni hrají proti straně, která má v českých zemích po volbách v roce 1946 čtyřicetiprocentní podporu a opírá se o ohromný konsensus. Dobře, na Slovensku

komunisté sice prohrají, ale i tam mají 30 procent. Druhý faktor, který je podle mého názoru opomíjený, je, že demokraté se s komunisty ve třetí republice v mnohém shodovali. Ani demokraté nechtěli návrat do první republiky. Ekonomická krize 30. let, parcelace státu politickými stranami, bankovní koncerny ovládající hospodářství a složité mezietnické vztahy, o tom panovala shoda, že by se do nové republiky nemělo převtělit. Hesla o budování socialismu tehdy sdílí i nekomunistické strany. Nutno však dodat, že představy národních socialistů a komunistů o socialismu se diametrálně lišily.

Atmosféra v zemi se začala zhoršovat v roce 1947. Někteří historici říkají, že demokraté na rozdíl od komunistů nejenže od konce války nebyli dostatečně připraveni na to, co přijde, ale také třeba to, že „komunistům často sedali na lep“. Co si pod tím máme představit? Mohl být problém v neschopnosti národních socialistů, jejichž členkou byla i Milada Horáková, domluvit se s lidovci? Tyto partaje ve volbách z roku '46 skončily na druhém a třetím místě.

V roce 2018 Vilém Prečan a Pavel Horák zveřejnili protokoly ze schůzek exulantů, některých vůdčích nekomunistických politiků éry třetí republiky, z let 1949 až 1950, kteří během nich společně diskutovali o tom, proč v únoru 1948 prohráli. Došlo v nich i na otázku, proč na jednáních o budoucím Košickém vládním programu neměli vlastní alternativu a proč program nechali formulovat komunisty. Oni se vůči tomu nařčení ohrazují, že to tak nebylo, ovšem historiografie obecně říká, že ho zástupci opozice skutečně neměli. Pravda podle mě bude někde uprostřed. Oni doopravdy nepřišli s jedním dokumentem, jímž by praštili do stolu a prohlásili „tak, o tomhle teď budeme jednat“. O jejich práci ale bohatě vypovídají desítky dekretů ze závěrečné fáze činnosti československého exilového vedení v Londýně, z nichž ta vize poválečné obnovy je jasně patrná. Nicméně fakt, že v Moskvě se nakonec jednalo o komunistickém návrhu budoucí československé politiky, tedy

Košickém vládním programu, je nesporné. Vysvětlovat minulost tak, že někdo někomu sedl na lep, je příliš snadné a zpravidla chybné. Máme dobré důvody věřit tomu, že nekomunisté moc dobře věděli, s kým mají tu čest.

Jak o období třetí republiky přemýšlíte vy?

V roce 2018 jsem u příležitosti výročí únorových událostí napsal text nazvaný *Nebezpečí přílišného vzpomínání*, v němž jsem třetí republiku interpretoval podobně, jako politologové interpretují revoluce. Podle nich mají revoluce podobné fáze, které na sebe navazují, a je přitom jedno, jestli jde o revoluci anglickou, husitskou nebo komunistickou. První je fáze umírněná. Druhá radikální. A po ní přichází tzv. fáze thermidoru, kdy jsou radikálové poraženi a dochází ke kompromisu konzervativních sil a umírněných stoupenců revoluce. Ta nás nyní nemusí zajímat. Když tento model revoluce aplikujeme na třetí republiku, výtečně na ni sedí. V roce 1945 je v Národní frontě obecná shoda, že se „dělá revoluce“, říkalo se tomu národní a demokratická revoluce. Revoluční slovník používají i nekomunisté, na Košickém programu se shodnou všechny legálně působící strany a má i nezpochybnitelnou masovou podporu v populaci. Jak už to tak v revolucích bývá, revoluční tábor se začne štěpit na umírněné a radikály. Roli radikálů začnou v tomto případě sehrávat komunisté, byť se zpočátku tváří umírněně. Je obecně známým faktem, že například v tématu znárodnění byla sociální demokracie mnohem razantnější než KSČ. Ta si počíná střízlivě až do roku 1947 a snaží se stát celonárodní stranou – jde jí to. Získá si podporu 40 procent obyvatel. Pak začne přituhovat v mezinárodních vztazích, vypuká Studená válka. Pro umírněné nekomunisty ovšem v tuto chvíli revoluce končí. Změny, o které stáli, proběhly. Jenže komunisté chtějí pokračovat dál. Pro ně je konečnou zastávkou vybudování sovětského socialismu. Proto mohou snadno své nepřátele vykreslovat jako reakci, zaprodance buržoazie, kteří chtějí zmařit dílo Košického vládního programu, které ještě není hotovo. Proto také KSČ

legitimizovala „Vítězný únor“ jako boj proti reakci, která se údajně mezitím infiltrovala do nekomunistických stran.

Byl okamžikem, kdy se tábor revolucionářů rozštěpil na umírněné a radikály, spor o přijetí Marshallova plánu, amerického projektu na obnovu poválečné Evropy, který se hrubě nelíbil Sovětům?

To je jeden z okamžiků, kdy se lámal chleba, ale ve skutečnosti šlo o celý rok 1947. Stalin začne měnit taktiku, pouští se do ofenzivy vůči Západu. Na podzim roku 1947 si komunisté vyzkoušejí Vítězný únor nanečisto na Slovensku, kdy vyčistí sbor pověřenců od nepohodlných lidí, tahle generálka se jim povede... Od léta 1947 je jen otázkou času, kdy dojde na měření sil. I z protokolů exulantů, o nichž jsem mluvil, plyne, že oni s touto možností příliš nepočítali. Anebo se na něj přinejmenším nepřipravovali zdaleka tak důsledně jako KSČ. Jejich demokratická politická kultura spoléhající na parlamentní řešení politických krizí se ukázala být handicapem v porovnání s KSČ, zocelenou zkušenostmi s existencí na hraně legality či přímo v ilegalitě.

O tomhle všem se spolu bavíme proto, abychom trochu lépe pochopili dobu, v níž Milada Horáková žila – a možná pochopili i to, proč ji nikdo nezachránil. Jak to, že před její vraždou a vraždami dalších čtyř lidí nikdo nezatáhl za záchrannou brzdu?

Kdo by to měl být v atmosféře teroru, který kulminoval právě v letech 1949–1952? Popravu Milady Horákové je možné stěží vysvětlit v rámci pro nás dobře srozumitelné racionality politické praxe. Ukázka nekompromisního přístupu při budování socialismu zjevně byla důležitější maximou než poškozený obraz republiky a jejího vedení, které v zinscenovaném procesu zavraždí hrdinku protifašistického odboje. Pro historii – či obecněji řečeno pro národní paměť – je tento případ zásadní z vícero úhlů pohledu. Je příběhem hrdinství ženy, která byla ochotna zaplatit nejvyšší cenu za obranu hodnot liberální

demokracie. Proto je nanejvýš trapné, když se oběť celoživotně přesvědčené socialistky dnes spojuje s hesly jako „nevol doleva“ a podobně. Pro mě jako sociálního historika je však neméně zajímavá role obyčejných lidí. Masové přitakání její popravě nezpůsobilo jen zastrášení jedněch nebo fanatismus dalších. Ačkoli do hlav aktérů mohou historikové nahlížet jen velmi omezeně, nepochybuji o tom, že pohodlný konformismus významné části populace hrál také svou roli. Myslím si, že pokud nechceme dějiny zneužívat k současným politickým agitkám, že nám dnes bude daleko užitečnější něco jiného než vylepování hesel „zavražděna komunisty“. Daleko užitečnější je přemýšlení o tom, jak tento úplně obyčejný konformismus nás, řadových občanů, přispívá ke vzniku a přetrvání i takových režimů, jako byl ten Stalinův, stejně jako Hitlerův. A nejen jich.

Vraťme se ještě, prosím, na okamžik k prezidentu Benešovi: mohl jeho rozhodnutí ke konci třetí republiky ovlivňovat jeho špatný zdravotní stav? V roce 1947 utrpěl rozsáhlou mrtvici, z níž se týdně zotavoval, a jeho nemohoucnosti údajně zneužili jeho nepřátelé.

O tomhle se také dodnes vedou spory. I emigranti se v těch svých debatách, co jsem zmínil, k této otázce neustále vraceli. Myslím, že v dnešním dějepisectví převažuje mínění, že jeho zdravotní stav byl druhotný faktor. Emigranti zmiňují, že býval unavený, slabý, ale hlava mu stále fungovala dobře a byl schopný velmi dobře analyzovat. Beneš však byl ústavním prezidentem a ústava mu mnoho možností, jak situaci řešit, nedávala. Navíc v únoru 1948 byl pod opravdu nevybíravým, masivním tlakem Klementa Gottwalda a dalších činovníků KSČ. Benešovi, který se do té doby snažil celkem důsledně hrát roli celonárodního, nadstranického prezidenta, ústava vymezovala jasné mantinely, takže pokud někdo spoléhal na to, že vyřeší únorovou krizi, pak to od něj bylo politické hochštaplerství. Spíš tu jde o naprosto rozdílnou politickou kulturu soupeřících táborů. Nekomunisté pracují v mantinelech ústavy a

usilují o vyvolání politické krize, která by se řešila jednáním stran, jak byli zvyklí z první republiky. Komunisté jdou do boje o vše, o změnu podstaty politického režimu, a o ústavu se v té chvíli opírají jen proto, že je to výhodné a hraje jim to do karet.

Je ještě něco, co bychom si měli o třetí republice pamatovat?

Na třetí republice mě vždycky fascinovala šíře národní shody v názoru, že když provádíme „dobro“, mohou jít nějaká pravidla právního státu stranou, vždyť jsou to jen takové formalistické brzdy. Chceme-li si z historie něco vzít, myslím, že je užitečnější ukazovat právě na tyto věci, jejichž nebezpečí není ušetřena ani dnešní společnost. Popravení hrdinové si zasluhují úctu a připomínání jejich oběti, určitě. Potřebujeme mít v dějinách konkrétní postavy, k nimž se můžeme vztahovat a naše dnešní hodnoty ospravedlňovat – mimo jiné – právě i jejich osudem, že byli ochotni za ně položit život. Ale pro poučení nás dnes bych pozornost zaměřil i k abstraktnějším, možná na pohled nudnějším otázkám. Například porušování principů právního státu – třeba když bylo potřeba rychle potrestat válečné zločince a kolaboranty, vysídlit Němce anebo znárodnit velké podniky. Překračování pravidel činilo takové postupy přijatelnými a dláždilo cestu k nastolení komunistické diktatury a teroru. Pro masové nezákonnosti 50. let byla umetána cestička už ve třetí republice a jistý podíl v rámci uskutečňování oné národní a demokratické revoluce na tom měli i nekomunisté. Proto jsem i dnes obezřetný v okamžiku, když někdo začne prohlašovat parlament za „žvanírnu“ nebo láteřit na to, že „právo brání vládním orgánům účinně konat pro blaho obyvatel“. Tyhle méně viditelné aspekty minulosti pro nás mohou být daleko poučnější než memorování životopisných dat a jmen hrdinů.

Je to třicet let stará, ale stále pokládána otázka: myslíte si, že by mělo dojít k zákazu KSČM, nástupnické organizace KSČ, která se za zločiny minulosti nikdy neomluvila a patrně to nikdy neudělá?

Zákaz žádný problém neřeší. I když komunisty zakážeme, nikomu se lépe žít nebude, a to z jednoho prostého důvodu. Voličská základna KSČM se posledních 30 let stabilně drží na 10 až 15 procentech. Nesouvisí ani tak s tím, že jde o komunistickou stranu, ale s faktem, že mezi námi žije 10 až 15 procent lidí, kteří jsou nespokojení s vývojem v této zemi po roce 1989. Když zakážete komunisty, jejich voliči nikam nezmizí, budou stále žít mezi námi. Místo KSČM přijde jiná partaj, která bude tento antisystémový hněv podchytávat a získávat na něm politické body. A taková strana klidně může být krajně pravicová, jak ukazují zkušenosti třeba ze současné Francie. Národní fronta Marine Le Penové umí sklízet úspěchy právě v těch oblastech, které bývaly neotřesitelnými baštami francouzských komunistů.

Zuzana Válková